

ISSN 0135-0536

Պ Ա Տ Մ Ա Բ Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ն Ա
Կ Ա Ն Դ Ե Ս
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

3

2012

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА

Պ ԱՏՄԱԲՆԼԱՄԻՐԱԿԱՆ
ՏՆԱՆԴԵՍ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

2012, 3 (191)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

2012

ЕРЕВАН

Հանդեսը լույս է տեսնում 1958 թվականից
Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան

Журнал выходит с 1958 года
Редактор-основоположник М. Г. Нерсисян

Գ լ խ ա Վ ը ր խ մ ր ա գ ի ր ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Խ մ ր ա գ ր ա կ ա ն խ ք ր հ ու ը ղ

ՍԵՆ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ, ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ,
ԱԶԱՏ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, ԼԱՎՐԵՆՏԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, ՀԵՆՐԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ,
ՍԱՄՎԵԼ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, ՊԱՎԵԼ ԶՈՐԱՆՅԱՆ

Գ լ խ խ մ ր ա գ ր ի տ Ե ղ ա կ ա լ
պ ա տ ա ս խ ա ն ա տ ու ր ա ղ տ ու ղ ա ր ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱԶԱՐՅԱՆ

Главный редактор САРГИС АРУТЮНЯН

Редакционная коллегия

СЕН АРЕВШАТЯН, АЭЛИТА ДОЛУХАНИЯН,
АЗАТ ЕГИАЗАРЯН, ГЕНРИК ИОАННИСЯН, САМВЕЛ МУРАДЯН,
ЛАВРЕНТИЙ ОВАНЕСЯН, ПАВЕЛ ЧОБАНИЯН

Зам. главного редактора,
ответственный секретарь АНУШАВАН ЗАКАРЯН

ՈՒՐՎԱԿԱՆ-ԳՈՌԱՓՈՇՏԻԿՆԵՐԻ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔԸ ԵՎ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

ՀԱՍՄԻԿ ԳԱԼՍՅԱՆ

Հայ ժողովրդական հավատալիքներում և ոգեպաշտական զրույցներում բարի ու չար ոգիների հետ հանդիպում ենք ուրվականների մասին պատմող բազմաթիվ բանահյուսական ու ազգագրական նյութերի:

Մեռելների հոգիների կերպարանափոխված արարածներին ժողովուրդն անվանում է գոռնափշտիկ (Շիրակ, Արարատ, Բաղեշ, Սասուն), խորդախ (Մալաթիա) կամ խորթլաղ (Արցախ, Նոր Նախիջևան, Համշեն², Գանձակ Պապեն, Մարզվան), գոռնադաբ (Վան, Բալու) կամ գոռնաթափ (Կարին) նաև՝ դառադուռա (Մալկա)³:

Հայ ժողովրդական հավատալիքների համաձայն՝ թաղված մեռելները հոգիները հաճախ դուրս են գալիս գերեզմաններից, և որպես ուրվականներ՝ մարդակերպ և կենդանակերպ⁴, շան⁵, կատվի⁶, գառնուկի⁷, գայլի⁸, արջի⁹, այծի⁹, ուլի¹⁰, ավանակի¹¹, աղվեսի¹², գորտի¹³, նորածին երե-

¹ Հոգեգեշ, մեռելի ուրվական, թուրքերեն՝ xortlak. — տե՛ս Էմինյան ազգագրական ժողովածու (այսուհետ՝ ԷԱԺ), Հ. Գ. Թուրքերեն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, գրեց Հր Աճառյան, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 196:

² Համշենում հավատում էին, որ խորթլաղը մարդկանց աչքին երեք տեսակ է երևում՝ մարդու, շան կամ կատվի ձևով, և ամենավտանգավորը մարդակերպ երևացողն է [տե՛ս Յ Մ ու ռ ա դ յ ա ն ց. Համշենցի հայեր. — Ազգագրական հանդես (այսուհետ՝ ԱՀ), գիրք 2 Թիֆլիս, 1900, էջ 141]:

³ «Ղառադուռաներ (ուրվականներ) կան, որոնք ստանալով կենդանիների կերպարանք հետապնդում են ճամփորդներին: Ասում էին՝ զառադուռաները մարդուն փաթթել են, հալածում են: Հավատացած էին, որ դառադուռաները թուրքերի կոռներից (գերեզմաններից են դուրս գալիս և ընկնում մարդկանց հետևից ու վախեցնում, որի հետևանքով մարդիկ հիվանդանում էին» (Հ. Ս. Մ ի ք ա յ ե լ յ ա ն. Մալկայի հայերի ազգագրությունն ու բանահյուսությունը, Երևան, 1998, էջ 148):

⁴ С. А р у т ю н я н. Горнапштикнер, горнадапнер, хортлакнер. — Мифы народов мира, т. 1. М., 1987, с. 316.

⁵ Ա դ. Մ խ ի թ ա ր յ ա ն ց. Փշրանք Շիրակի ամբարներից. — ԷԱԺ, Հ. Ա, Մոսկվա-Ալեքսանդրապոլ, 1901, էջ 173, Ե. Լ ա լ ա յ ա ն. Երկեր (այսուհետ՝ ԵԼ). Հ. 2, Արցախ, Երևան 1988, էջ 435, Ա. Ա թ ա յ ա ն. Սալմաստ, Նոր Զուղա (այսուհետ՝ ԱԱՍ), 1906, էջ 153, 173:

⁶ Գ. Ս ր վ ա ն ձ տ յ ա ն ց. Երկեր, Հ. 1, Մանանա (այսուհետ՝ ԳՍՄ), Երևան, 1978, էջ 147:

⁷ Ա. Ա լ ա յ ո յ ա ճ յ ա ն. Պատմություն Մալաթիո Հայոց (այսուհետ՝ ԱՊՄ), Պեյրուֆ 1961, էջ 1150:

⁸ Մ. Ա բ ե դ յ ա ն. Երկեր (այսուհետ՝ ՄԱԵ), Հ. է, Երևան, 1975, էջ 18:

⁹ Խ. Ս ա մ վ ե լ յ ա ն. Հայ ընտանեկան պաշտամունքը. — ԱՀ (այսուհետ՝ ԽՍԱՀ), գիրք XII, Թիֆլիս, 1905, էջ 215:

¹⁰ «Զայն համշենական», 2012, № 3-4, մարտ-ապրիլ, էջ 8:

¹¹ ԱՊՄ, էջ 1150:

¹² «Հետո կպագմեին, որ գոռնափշտիկ կար: Էդիկ, կըսեին, թուրքի մեռելը կեղևի գոռնափշտիկ: Մեր գեղը (Աչոցքի Զիֆթալի, այժմյան Զուլգաղբյուր գյուղ) որսորդը կար էսիկ աղվեսի տեղակ շալգե բերդը մե հաղըմ բան, դընեզը իրա շվաքը: Առավոտ գելնի որ մեռել է: Նորից շալգե տանիզը հոն՝ ուրդից որ բերել է: Էնքան է, կըսե, ծանղու է, որ աստված ինքը ինայե» [Դաշտային ազգագրական նյութ (այսուհետև՝ ԴԱՆ), Շիրակ, 2006 բանասաց Մխիթարյան Բեգզադ, ծնվ. 1929 թ.]:

¹³ 1963 թ. Շիրակի մարզի Բանդիվան գյուղի բնակիչ Հրանուշ Բաղալյանը երեկոյան դրսում լվացք փռելիս տեսել է, որ իր գլխից կանգնել է գոռնափշտիկ՝ մերկ մարդու տես-

խայի¹⁴ կերպարանք ընդունած կանգնում են մարդկանց առաջ, վախեցնում նրանց: Այդ հոգիները կարող են երևալ ոչ միայն իբրև ուրվականներ, այլև գերեզմանների վրա լույսի ցուքեր, բոցեր, կրակներ¹⁵: Երբեմն էլ լրիվ մերկ մարդկանց կերպարանքով ցատկում են անցորդների մեջքին կամ նստում ձիավորների գավակին: Այս ուրվականների վախից մարդիկ հիվանդանում են¹⁶: Ըստ չիբակցիների «մարգու վնաս չեն տա, ետևից կրնկնին խելոք կերթան»¹⁷, իսկ Մալաթիայում կարծում էին, որ «բռնած հայը կխեղդեր»¹⁸:

Գոռնափշտիկ քրդերեն նշանակում է գերեզմանի կատու, այն «չըջմուլիկ հուրն է: Երջմուլիկ հուրն երբեմն չար ոգի կսեպվեր, անհանգարտ, շըջուն հոգի, որ անցորդներու ետևեն կիյնար՝ ուզելով զայն գլխի հանել: Այս հատկությամբ կկոչվի նաև դևի ծառա, գրողի գզիր: Գերեզմանատան մը մեջ տեսնված է տապանաքար մը երկու տեղե բեռնված՝ գոռնափշտիկը կաշկանդելու համար»¹⁹:

Ուրվական-գոռնափշտիկը հայ ժողովրդական հավատալիքներում և գեպաշտական գրույցներում ամենատարածված ոգիներից է, ինչպես քաջքը, ալքը, սատանան և այլն:

Ազգագրական գրեթե բոլոր շրջաններում ուրվականների մասին պատմող գրույցներում հանդիպում ենք հիմնականում նույն սյուժեին. անցորդը երեկոյան կամ գիշերով մահմեդականի կամ թուրքի գերեզմանատան մոտով անցնելիս հանդիպում է ինչ-որ կենդանու՝ շան, կատվի, աղվեսի և այլն, տանում է տուն և առավոտյան կենդանու փոխարեն իրենց գոմում, բակում, տանը տեսնում է մեռելի: Հասկանում է, որ հանդիպել է գոռնափշտիկի: Զրույցներից մեկում գյուղացին ճանապարհին կատվի ձագ է տեսնում, վերցնում է, որ տա տիրոջը: Կատվի ձագը մեծանում, դառնում է «ղազար (պզտիկ շուն), դե՛, դե՛, կըլնի քանձ թազի (բարակ շուն) մը, դե՛, դե՛, դե՛ կըլնի քանձ էջ մը: Մեկ էլ ի՞նչ տիսնա, գո մորե մերկ մարդ մը էլն, հեծե ուր իշու թարքին: ... չում գողու ժամեր կը դարնեն, գոռնազար կը խափանվի»²⁰:

Ըստ ժողովրդական պատկերացումների՝ խորթլամիչ²¹ են լինում ինքնասպան²² եղած մարդիկ և հատկապես թուրքի մեռելները²³ (հայի հաց

քով ու գորտի կերպարանքով (ԴԱՆ, Շիրակ, 2012, բանասաց Համբարձումյան Օֆելյա, ծնվ. 1972 թ. Բանգիվանում, Հր. Բաչալյանի չուստրն է):

¹⁴ «Մորքուրիս տղեն շոֆեռ էր: Գուկա մեր գերեզմանների կողքեն կանցնի, կաշե, օր բան կա շոյին, հրեխի բալուլ: Աշես, կրսե, ով է բիջ բերե, դրե ըստեղ: Կերթա մորը կրսէ, քիլե աչքովդ տես, թե չէ դու չես ավորնա: Մորքուրս գլխու գընգնի, օր ըսօր գոռնափշտիկ է դեմն ելե, էլ չի թողնի էրթա» (ԴԱՆ, Շիրակ, 2009):

¹⁵ «Բյուրակն» (Կ. Պոլիս), 1899, № 16:

¹⁶ ՄԱԵ, էջ 18:

¹⁷ ԷԱԺ, էջ 173:

¹⁸ ԱՊՄ, էջ 1150:

¹⁹ «Բյուրակն», 1898, № 24, էջ 462-463:

²⁰ ԳՍՄ, էջ 147:

²¹ ԽՍԱՀ, էջ 215:

²² Ինքնասպան եղած մարդկանց մասին վկայում է հետևյալ քառատողը.

«Վախենում եմ, չեմ քնանում, քույրիկ, լսիր պատմածիս,

Մի մարդ իրան սպանել է՝ մեկ անգամ մենակ մնալիս,

Ընտանիքը անտեղ մնաց, բայց ասում են ինքնասպան՝

Սև շուն դարձած ամեն գիշեր՝ այցելում է բակն յուր տան» (Հ ո վ Հ ա ն ն ե ս Կ ո ս - տ ա ն յ ա ն ց. Շիրակի լեգենդներից և ժողովրդական կյանքից, Ալեքսանդրապոլ, 1896, էջ 71):

²³ Ասում են՝ թե որ թուրքն իր կյանքում գոնե մեկ անգամ հայ տերտերի օրհնած հաց կերած լինի, «խորթլաղ» չի դառնալ (ԱՀ, գիրք Զ, էջ 141):

չկերած թուրք մեռելը²⁴): Շիրակում հավատում էին, որ «հավատամքն» ու «փառքիրարձուժը» թուրքերը չեն ըսի, ըտուց է, որ գոռնափշտիկ կեղ-նին»²⁵:

Հավատալիքային նմանատիպ պատկերացումներից ելնելով՝ կարելի է պատճառաբանել մեռելների պաշտամունքի հետ կապված այնպիսի դրսևորումներ, ինչպիսիք են պաշտամունքի առանձնահատուկ արարողությունները մինչև թաղումը, թաղման հաջորդ օրը, յոթին, քառասունքին, թաղումից մեկ տարի անց և հատկապես եկեղեցական տաղավար տոներին հաջորդող հիշատակի արարողությունները: Այսինքն՝ հայի համար չափազանց կարևոր է հարազատ հանգուցյալի նկատմամբ տարվող խնամքը: Ժողովրդի պատկերացմամբ՝ նմանօրինակ խնամքից զրկված հոգիները դառնում են ուրվականներ, շրջում ամենուր:

Խորթլաղի, գոռնադարի կամ գոռնափշտիկի հավատալիքը գոյություն է ունեցել հին և միջնադարյան հայերի մեջ: Գերեզմանից դուրս եկող այս ոգու ծախն հիշատակում է Առաքել Դավրիժեցին իր պատմությունների մեջ՝ Այսպես, պատմիչը գրում է. քրիստոնյա ծնողների զավակ Ղարաչորակը մահամերձ վիճակում խնդրում է իր մոտ բերել մուլլա ու մուզրի (Ղուրան կարդացող), նրանց միջոցով ուրանում է Քրիստոսին ու դառնում մահմեդական: «Ինչպես որ չորս օր ուրանալուց հետո սատկեց Ղարաչորակը այսպես էլ իր թաղումից չորս օր հետո երեկոյան ժամին տեսան Ղարաչորակ ուրացողին, որին մահմեդականները թաղեցին. քանզի ելել էր վիհից որտեղ թաղված էր, մերկ ու խայտառակ, գարշատեսք, այլակերպ, իբրև կատաղի շուն իր պատանը գցած ուսերին քաղաքի միջով գալիս էր, շուկայում և կրպակում շրջում էր, իսկ ովքեր տեսնում էին, սարսափած ահաբեկվում էին, քանզի բոլորը ճանաչում էին նրան: ... Զինակիր մարդիկ հասան այն տեղը (գերեզմանափոսին), սրով խողխողեցին նրան, գլուխը կտրեցին, այլ հեռավոր տեղ կորցրին: Այս ձևով չարը վերացավ մեջտեղից իսկ բոլոր այլազգիները սկսեցին հայհոյել ուրացող Ղարաչորակին և վկայում էին, որ քրիստոնեական հավատքը ճշմարիտ է: Եվ այս ամենը արեց սատանան, որ խախտի քրիստոնեական հավատը»²⁶:

Խ. Սամվելյանը գտնում է, որ «այս հավատալիքի մեջ պետք է տեսնել մասամբ հոգեհաժոխության (metempsychose) գաղափարը, այսինքն՝ հոգիների կերպարանափոխվելը զանազան շնչավոր և անշունչ առարկաների»²⁷:

Մեռելների հոգիների գերեզմանից դուրս գալը մի ընդհանրացած հավատալիք է և տարածված է աշխարհի գրեթե բոլոր (գերմանացիներ, հույներ, հնդիկներ, եգիպտացիներ, եզդի քրդեր և այլն) ժողովուրդների կրոնական և ոգեպաշտական պատկերացումների մեջ: Եզդի քրդերը կարծում էին, թե շատ մեղքեր գործած, այլոց հաշվին ապրող հարուստ, ժլատ և դաժան մարդու հոգին ոգի է դառնում, կենդանիների կերպարանքով երևում

²⁴ ԱԱՍ, էջ 153:

²⁵ ԷԱԺ, էջ 173:

²⁶ Առաքել Դավրիժեցի. Պատմություն, Երևան, 1988, էջ 432-435:

²⁷ ԽՍԱՀ, էջ 215:

և վախեցնում է մարդկանց: Կերպարանափոխված նման ոգիներին անվանում են գոռնափշտիկ, որը երևում է սև ազվեսի կերպարանքով²⁸:

Հետևյալ գրույցում էլ գոռնափշտիկը կատվի տեսքով է հանդես գալիս.

Լույս գիշեր է, մտա թուրքի գերեզմանոց:
Տեսնեմ՝ քարին նստած մի շարմաղան աղջիկ:
Սա մեր կնքված լեզվով՝ Օհան արի իմ ծոց,
Ես՝ խաչ, սա՝ մյա՛ռու, դարձավ գոռնափշտիկ²⁹:

Հայաստանի ազգագրական տարբեր շրջաններից գրառած ոգեպաշտական գրույցներում գոռնափշտիկ ոգին կամ ուրվականը մեծ մասամբ հանդիպում է շան տեսքով³⁰: Գանձակում գրառված գրույցներից մեկի համաձայն՝ մահճեղականների գերեզմանների մոտից վերցված փոքրիկ շունը առավոտյան դարձել է մահճեղական փոքրիկ երեխայի դիակ³¹:

Ինչ վերաբերում է հատկապես նորածինների մեջ մտած գոռնափշտիկ ոգուն, կարծում ենք, դա կարելի է բացատրել դեռևս համապատասխան ծիսական արարողություններով դրոշմ և կնուկ չունենալու հետ:

Ըստ շիրակցիների հավատալիքային պատկերացումների՝ «Ջրից որ անցար՝ էլ հրամանք Աստու չէ, (գոռնափշտիկները) չեն կրնա ետևիցդ գա, կմնան վնգստալով»³²: Ինչպես վկայում է Ս. Հարությունյանը, Ջուրը, գետը, առուն հանդես են գալիս իբրև սահման այս և այն աշխարհի միջև, այսինքն՝ կերպարանափոխված ոգիները չեն կարող անդրաշխարհից անցնել այս աշխարհ³³: Այսպես, «... Ըղոնցից, յա Ջուր ուստ գալով պտի պրծնիս, յա թե չէ՝ բահով պտի գարկես՝ գլուխը կտրես³⁴, Չամդաքի ու գլխի արանքով իրեք հեղ էսքով էնքով անցնիս ու ըսես.— «Աստված քու գործքովդ քեզի տա, գնա ընծեն ուղ էղի, որ նոր խլսիս. թե որ չէ՝ քեզնից վազ էկողը չեն...»³⁵:

Երկատված շան մեջտեղից անցնելու արարողությունը, ըստ գիտնականներ Ռ. Սմիթի և Ջ. Ֆրեյզերի, հետապնդել է ծիսական հանդիսավոր մաքրագործման կամ, առավել որոշակի՝ պահպանություն նպատակներ³⁶:

²⁸ Ա մ ի ն ե Ա վ դ ա լ. Եզդի քրդերի հավատալիքները, Երևան, 2006, էջ 49:

²⁹ <http://www.shirakcentre.org/>

³⁰ Զրույցներում հանդիպող փոքրիկ շունը, այսինքն՝ գոռնափշտիկը, մահացած փոքրիկ երեխա է, իսկ մեծ շունը՝ տարեց մարդ կամ կին: Այստեղից էլ գալիս է գառամյալ, խիստ ծերացած, հալից ընկած մարդուն փոխաբերական իմաստով տրվող գոռնափշտիկ անվանումը (Համշեն), քավթառ շուն (Ղարաբաղ), քյոփակ (թրք. շուն) (Շիրակ), իսկ Սերաստիայում գոռնափշտիկը չար պառավներին տրվող անարգական անուն է (Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հ. Բ, Երևան, 2002, էջ 361):

³¹ ԱՀ, գիրք 2, էջ 352:

³² ԷԱԺ, էջ 173:

³³ Ս. Հարությունյան. Հայ առասպելաբանություն (այսուհետ՝ ԱՀԱ), Բեյրութ, 2000, էջ 424:

³⁴ Գլուխը դիտակցություն, պայծառ մտածողության խորհրդանիշն է: Գլուխը կտրելով խախտվում է զգացականության ու մտածողության ամբողջականությունը (տե՛ս Ф р и - л е л ь Л е н ц. Образный язык народных сказок. М., 2000, с. 311):

³⁵ ԷԱԺ, էջ 173:

³⁶ ԱՀԱ, էջ 427:

Վանում նույնպես հավատում էին, որ «գոռնադարները բահով կամ փայտով մինչև գլուխները չկտրես, անհետ չեն լինիր»³⁷: Արցախում էլ, եթե կամենում են, որ դրանք դադարեն կերպարանափոխվելուց, դիակ դարձած միջոցին կտրում են դրանց գլուխները³⁸ և դնում ոտների տակ ու այդպես տանում թաղում, և կամ մոլլան խաչակնքում է գերեզմանը³⁹:

Սակայն գոռնափշտիկին չպետք է շփոթել հանգուցյալի վերադարձող հոգու հետ, չնայած երկուսն էլ ունեն գործառութային որոշ նմանություններ: Մի զրույցի համաձայն՝ մահմեդականի տանը գիշերող հայը տեսնում է, որ տանտիկինը քնելուց առաջ մի մեծ աման կերակուր է դնում օջախի մոտ և ասում, որ իր սկեսրայրի համար է: Հայը տեսնում է, որ գիշերը մի ծեր շուն գալիս է, կերակուրն ուտում ու գնում: Առավոտյան տանտիկնոջից իմանում է, որ գիշերը եկողը սկեսրայրն է եղել՝ շան⁴⁰ կերպարանքով⁴¹: Այս զրույցում արծարծվող հավատալիքը (մարդը շան կերպարանքով այցելում է իր հարազատ օջախ) բխում է վաղնջական ժամանակներից եկող շան պաշտամունքից: Շունը, լինելով մարդուն հավատարիմ կենդանի, ինքնրստինքյան դասվում է տոտեմների շարքը, որոնք նախնական մտապատկերներում ներկայացնում էին իբրև ցեղական կամ տոհմային նախահոր կերպարանափոխված կամ այդ կենդանու մեջ ապաստանած մեռյալի հոգին: Հետևապես, շունը համարվում էր մարդկային հոգի ունեցող և այդպիսի «հոգի տվող»⁴²: Հայ ժողովրդական հավատալիքներում շունը մահվան անձնավորումներից մեկն է:

Գերեզմանից դիակը դուրս բերելու և մասնատելու սովորույթը կապված է ժողովրդական մեկ այլ հավատալիքի հետ: Ընտանիքի տարեց անգամի մահից հետո, երբ որևէ մեկը հիվանդանում էր, կարծում էին, թե հանգուցյալն է պատճառը և մինչև մեկից յոթ հոգի չտանի իր հետևից, չի հանգստանա: Ուստի, բացում էին գերեզմանը, գլուխը մարմնից անջատում կամ ջարդում էին, սրտի ու գլխի մեջ մեխ խրում ու նորից հուղարկավորում⁴³: Կարծում էին, որ այդպիսով գտնում են իրենց հիվանդ հարազատին բուժելու ելքը: Դիակի նկատմամբ բռնություն գործադրելով՝ ցանկանում էին վերացնել մարմնից դուրս եկած ինչ-որ հոգու չար ներգործությունը:

Չանգեզուրում էլ, եթե ննջեցյալը շարունակ երևում էր տանեցիների երազում, գնում էին գերեզմանատուն և նրա գերեզմանի մեջ, այնտեղ, որտեղ ենթադրվում էր, թե նրա սիրտն է, ցցում էին սուր փայտե ցից: Միրտը խողխողելով՝ պիտի վերջ տրվեր նրա կարոտին, վերջնականապես նա հան-

³⁷ ԳՍՄ, էջ 148:

³⁸ Խորթլազից ազատվելու համար Համշենում կարծում էին, որ դրանց պետք է մորթել երկաթի կոթ ունեցող դանակով, մակույկի թիով և կամ մանգաղով (ԱՀ, գ. 2, էջ 141):

³⁹ ԵԼԵ, էջ 435:

⁴⁰ «Հունական առասպելաբանության մեջ ստորերկրյա աշխարհի հետ կապված Հեքատե դիցուհին պատկերացվում էր սև շան կերպարանքով, որն այս ու այն աշխարհում իրենց հանգիստը չգտած մեռելների շնակերպ հոգիների ոհմակով շրջապատված՝ շրջում է գերեզմանոցների մերձակայքում և ահ ու սարսափ տարածում» (ՍՀԱ, էջ 420):

⁴¹ ԵԼԵ, էջ 435:

⁴² Խ ա չ ի կ Ս ա մ վ ե լ յ ա ն. Հին Հայաստանի կուլտուրան, Պատմական ակնարկներ, հ. 1, Քարե դար, Երևան, 1931, էջ 190:

⁴³ ՄԱԵ, էջ 18:

գիստ առներ ու թաղած տեղից այլևս չգար, չշրջեր և տանեցոց չայցելեր⁴⁴:

Ընտանիքի համար թանկ ու հարազատ և, մանավանդ, ջահել հանգուցյալի մարմնի նկատմամբ բռնություն կիրառման մասին նյութեր չեն գրանցվել: Այդ հավատալիքն առավելագույնս հյուսվում է ծեր, անծանոթ և հատկապես օտար, այլազգի հավատացյալների, չարագործների, ինքնասպանների դեպքում:

Ստ. Լիսիցյանի կարծիքով՝ «սկզբնական ժամանակաշրջաններում գերեզմանի վրա քար ձգելը ոչ թե կատարվում էր թաղման տեղը անկորուստ պահելու, այլ քարի ծանրությունը հանգուցյալի դուրս հլնելը դժվարացնելու նպատակով: Այդ նպատակով նախնական գերեզմանները շրջապատված էին լինում քարերի օղակով, որի միջից ննջեցյալ մեռածը դուրս գալ չպիտի կարողանար»⁴⁵:

Հանգուցյալի վերադարձող հոգու մասին ոգեպաշտական զրույցների վերլուծությունը մեզ բերում է այն եզրակացություն, որ վերոհիշյալ ոգու նկատմամբ ժողովրդական վերաբերմունքն ունի երկակի բնույթ. մի դեպքում շան (կենդանու) մեջ մտած ոգու նկատմամբ խնամք է տարվում, նրան հետևում են, գոհացնում, որ տանեցիներին վնաս չհասցնի, մյուս դեպքում նրան երկատում են, գլուխը մարմնից անջատում, որը, հնագույն մաքրագործման ծես լինելով հանդերձ, առավել ուշ ժամանակների համար ընկալվում է իբրև վերադարձող հոգուն պատժելու և հնարավոր չարիքներից ապահովագրվելու միջոց:

Հայաստանի ազգագրական գրեթե բոլոր շրջաններից գրառած զրույցներից երևում է, որ գոռնափշտիկը մարդուն կենսական վնաս չի հասցնում, ինչպես, օրինակ, ալքը, քաղքը և այլն, միայն վախ է հարուցում ու որոշակի անհանգստություն պատճառում:

Գոռնափշտիկի և հանգուցյալի վերադարձող ոգու մասին պատմող զրույցներն ուսումնասիրելուց հետո գալիս ենք նաև այն եզրահանգման, որ վերջիններս որոշակի նմանություններ ունեն արտաքին հատկանիշների փոխատեղման առումներով, սակայն խիստ տարբերվում են իրենց բնույթով: Երկուսի դեպքում հիմնական նմանությունները կերպարանափոխության (հայտնվում են կենդանիների, հիմնականում՝ շան տեսքով) և դրանց երկատման կամ անդամահատման (դրանցից ազատվելու կամ վերադարձը կանխելու նպատակով դիմում էին այդ միջոցներին) մեջ են:

Ելնելով համապատասխան զրույցներից ու ժողովրդական պատկերացումներից՝ կարելի է ասել, որ գոռնափշտիկ են դառնում թուրքի մեռելները, ինքնասպան եղած մարդիկ, չարագործները, չապաշխարած մեղավորները, ոչ պատշաճ ձևով հուղարկավորված հանգուցյալները, այսինքն՝ քրիստոնեական համապատասխան ծիսակարգերից և սկզբունքներից զրկված հանգուցյալները:

⁴⁴ Ստ. Լիսիցյան, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 211:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 215:

ВЕРОВАНИЯ И ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ПРИЗРАКАХ – ГОРНАПШТИКАХ

АСМИК ГАЛСТЯН

Резюме

В армянских народных верованиях и анимистических рассказах имеется множество сюжетов о призраках. Согласно этим сюжетам, преобразованных духов покойников народ называет горнапштик (горнадаб, хортлаах, каракура. Последние – духи самоубийц, иноверцев, которые выступают в образе человека или животного (собаки, кошки, волка, медведя, козла, козленка, ишака, лиса). Горнапштики не представляют смертельной опасности для человека, не причиняют беспокойство и страх. В горнапштика превращаются отступники от соответствующих христианских принципов и обрядов.

BELIEF AND NOTIONS OF GHOST – GORNAPSHTIKS

HASMIK GALSTYAN

Summary

There are a lot of tales about ghosts in the Armenian popular beliefs and animistic stories. Those ghosts are transformed creatures of dead spirits which are called gornapshtiks (gornadab, khortlakh, kharakhura). Gornapshtiks are the spirits of people of other religion, suicides, which appear anthropomorphous and zoomorphic (as a dog, cat, wolf, bear, goat, kid, donkey). They are not dangerous for human life; gornapshtiks only cause trouble and fright. Apostates from relevant Christian principles and rites turn into gornapshtiks.

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ – ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

I

Վահագն Գրիգորյան – Մայր տաճարի հնագույն երեք քանդակների թվագրման խնդիրը	3
Հրանտ Աբրահամյան – 1918–1920 թթ. արցախահայության համագումարների ժողովրդավարությունը	21
Ավետիս Հարությունյան – Վասպուրականի նահանգային ինքնավար կոմիսարության (երկրորդ կառավարության) գործունեությունը	37
Կարեն Խաչատրյան – Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձևավորման նախադրյալները Խորհրդային Հայաստանում (1920–1930-ական թվականներ)	53
Էսթեր Խենյան – Տավուշի բանասացության պատմությունից	66

II

Աննա Արևշատյան – Գրիգոր Մագիստրոսի երաժշտական ժառանգությունը	78
Գագիկ Գ. Սարգսյան, Հուսիկ Մելքոնյան – Վիճագրագիտական էսքիզներ – 2	94
Համլետ Ղավթյան – Կրկին Հյուսիսային Գուգարքի տեղանունների հարցի շուրջ ...	120
Վազգեն Համբարձումյան – Հայերենի և միլերենի ծագումնային առնչությունների հարցը	127
Լուսինե Հայրիյան – Ավետիք Իսահակյան հեքիաթագիրը	147
Անահիտ Յահյամասիհի (Թեհրան) – Կոմիտասի մշակած ժողովրդական մի երգի արձագանքը իրանական բանագիտության մեջ	156
Հասմիկ Գալստյան – Ուրվական-գոռնափշտիկների հավատալիքը և պատկերացումները	162
Նարինե Շամամյան – Հինայադրման արարողության խորհուրդը հայոց հարսանեկան ծիսակարգում	169

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Էմմա Պետրոսյան – Սրբազան ժայռեր Սիփան և Սիպիլ (Իշպիլե) (ռուս.)	179
Սամվել Լ. Գրիգորյան (Մոսկվա) – Սմբատ Գունդստաբլի Տարեգրքի թագադրության ցանկ. իշխանն Սիմանակլային՝ Սիրուհի (ռուս.)	198

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կանոն Ալեքսանյան – Յուրիկ Մուրադյան. Քաղաքակրթությունների աշխարհագրություն	211
Անուշավան Զաբարյան – Հայ-ուկրաինական, հունգարական և մոլդովական հարաբերությունների պատմությունից (հոդվածների և նյութերի ժողովածու) (ռուս.)	213

Համո Սուքիասյան – Հայության պայքարը ԼՂԻՍ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու	217
Հասմիկ Փիլիպոսյան – Արարատ Աղասյան. Սիմվոլիզմը և Մարտիրոս Սարյանի ստեղծագործությունը	220
Գուրգեն Կարապետյան – Անուշավան Ջաքարյան. Սերգեյ Գորոդեցկու Թիֆլիսի «Բանաստեղծների համքարությունը» և «Ակն» ժողովածուն (ռուս.)	226
Արմեն Կարապետյան – Հ. Մ. Հարությունյան. Նոր Բայազետի գավառը 1914–1920 թթ.	229
Հենզել Մանուչարյան – Ալեքսանդր Սաֆարյան. Զիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները»	233

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Աշոտ Մելքոնյան, Պավել Չորանյան – Ակադեմիկոս Վլադիմիր Բախչիի Բարխուդարյան (ծննդյան 85 և գիտամանկավարժական գործունեության 65-ամյակի առթիվ)	236
Ռոբերտ Թոխմախյան – Արտեմ Սարգսյան (ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)	240

ՄԵՐ ԵՐԱՆՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

Աելիտա Ղուլխանյան – Անվանի գրականագետը (Եղիշե Պետրոսյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)	244
--	-----

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅՍՆՔ

Արմեն Պետրոսյան – «Հայկական էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը» չորրորդ միջազգային գիտաժողովը	248
Արտակ Սաղալյան, Համո Սուքիասյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողների XXIII գիտական նստաշրջանը (նվիրված ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Վ. Բ. Բարխուդարյանի 85-ամյակին)	250
Մարգարիտա Քամալյան – Երիտասարդ արվեստաբանների գիտական յոթերորդ նստաշրջանը՝ նվիրված Տիգրան Չուխաճյանի ծննդյան 175-ամյակին	255
Ռոման Հովսեփյան, Սաթենիկ Մկրտչյան, Համլետ Մելքունյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի երիտասարդ գիտնականների 13-րդ միջազգային գիտաժողովը	261
Աննա Ասատրյան – Տիգրան Չուխաճյանի կամերային ստեղծագործության վերածնունդը	264

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – СООБЩЕНИЯ

I

Ваагн Григорян – Вопрос датировки трех древнейших скульптур Кафедрального собора	3
Грант Абрамян – Демократия съездов арцахских армян в 1918 – 1920 гг.	21

Аветис Арутюнян – Деятельность областного автономного комиссариата (второго правительства) Вазпуракана	37
Карен Хачатрян – Предпосылки формирования военно-оборонной промышленности в Советской Армении (1920 – 1930-е годы)	53
Эстер Хемчян – Из истории сказителей Тавуша	66

II

Анна Аревшатян – Музыкальное наследие Григора Магистроса	78
Гагик Г. Саргсян, Усик Мелконян – Эпиграфические эскизы - 2	94
Гамлет Давтян – Еще раз к вопросу о топонимике Северного Гугарка	120
Вазген Амбарцумян – Вопрос о генетических взаимоотношениях армянского и миллийского языков	127
Лусине Айриян – Аветик Исаакян – сказочник	147
Анаит Яямасии (Тегеран) – Отклик одной народной песни, обработанной Комитасом, в иранской фольклористике	156
Асмик Галстян – Верования и представления о призраках – горнапштиках ...	162
Нарине Шамамян – Символика обряда наложения хны в свадебном цикле армян	169

ОБСУЖДЕНИЯ

Эмма Петросян – Скальные святилища Сипан и Сипил (Ишпиле) (на русском языке)	179
Самвел А. Григорян (Москва) – Коронационный список Летописи Смбата Гундстабля: Сируи, владетель Симанаклы (на русском языке)	198

РЕЦЕНЗИИ

Камо Алексанян – Юрий Мурадян. География цивилизаций	211
Анушаван Закарян – Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений (сборник статей и материалов) (на русском языке)	213
Амо Сукиасян – Борьба армянства за присоединение НКАО к Советской Армении. Сборник документов и материалов	217
Асмик Пилюпян – Арарат Агасян. Символизм и творчество Мартироса Сарьяна	220
Гурген Карапетян – Анушаван Закарян. Тифлисский «Цех поэтов» Сергея Городецкого и сборник «Акмэ» (на русском языке)	226
Армен Карапетян – Г. М. Арутюнян. Ново-Баязетский уезд в 1914 – 1920 гг.	229
Гензель Манучарян – Александр Сафарян. Зия Гёкальп и «Основы торкизма»	233

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Ашот Мелконян, Павел Чобанян – Академик Владимир Бахшиевич Бархударян (к 85-летию со дня рождения и 65-летию научно-педагогической деятельности)	236
---	-----

Роберт Тохмамян – Артем Саргсян (к 70-летию со дня рождения)	240
---	------------

НАШИ ЗАСЛУЖЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ

Ազնիտա Դոլուխանյան – Выдающийся литературовед (к 100-летию со дня рождения Егише Петросяна)	244
--	------------

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Армен Петросян – Четвертая международная научная конференция «Армянский эпос и мировое эпическое наследие»	248
Арташес Магальян, Амо Сукиасян – XXXIII научная сессия молодых научных сотрудников Института истории НАН РА (посвященная 85-летию академика НАН РА В. Б. Бархударяна)	250
Маргарита Камалян – Седьмая научная сессия молодых искусствоведов, посвященная 175-летию со дня рождения Тиграна Чухаджяна	255
Роман Овсепян, Сатеник Мкртчян, Гамлет Мелкумян – 13-я международная конференция молодых ученых Института археологии и этнографии НАН РА	261
Анна Асатрян – Возрождение камерного творчества Тиграна Чухаджяна	264

CONTENTS

ARTICLES – REPORTS

I

Vahagn Grigoryan – The Problem of Dating the Three Earliest Reliefs of the Echmiadzin Cathedral	3
Hrant Abrahamyan – Democracy of the Congresses of the Artsakh Armenians in 1918–1920	21
Avetis Harutyunyan – The Activities of Vaspurakan Provincial Autonomous Commissariat (the second government)	37
Karen Khachatryan – Preconditions for the Formation of the Military-Defence Industry in Soviet Armenia (the 1920s–1930s)	53
Esther Khemchyan – From the History of Tavush Narrators	66

II

Anna Arevshatyan – The Musical Heritage of Grigor Magistros	78
Gagik G. Sargsyan, Husik Melkonyan – Epigraphic Notes – 2	94
Hamlet Davtyan – Once More on the Issue of Toponymy of Northern Gugark	120
Vazgen Hambartzumyan – The Question on the Genealogical Relations of Armenian and Milyan Languages	127
Lusine Hayriyan – Avetik Isahakyan as a Tale-Writer	147
Anahit Yahyamasihi (Tehran) – The Response of a Folk Song Composed by Komitas in Iranian Folklore	156
Hasmik Galstyan – Belief and Notions of Ghost –Gornapshtiks	162

Narine Shamamyan – Symbolics of Henna Ritual in the Wedding Cycle of Armenians	169
---	-----

DISCUSSIONS

Emma Petrossyan – The Sacral Rocks Sipan and Sipil (Ishpile) (in Russian)	179
Samvel L. Grigoryan (Moscow) – The Coronation List of the Chronicle Attributed to Smbat the Constable. Siruhi, Prince of Simanakla (in Russian)	198

BOOK REVIEWS

Kamo Alexanyan – Yurik Muradyan. Geography of Civilizations	211
Anushavan Zakaryan – From the History of Armenian-Ukrainian, Hungarian and Moldovan Relations (collection of articles and materials) (in Russian)	213
Hamo Sukiassyan – The Struggle of the Armenians for Joining NKAR to Soviet Armenia. Collection of Documents and Materials	217
Hasmik Philipossyan – Ararat Aghassyan. Symbolism and Martiros Saryan’s Creative Work	220
Gurgen Karapetyan – Anushavan Zakaryan . Sergey Gorodetsky’s ‘Tiflis “Artel of Poets ” and the Collection “Akme” (in Russian)	226
Armen Karapetyan – H. M. Harutyunyan. New-Bayazet District in 1914–1920	229
Henzel Manucharyan – Alexander Safaryan. Ziya Gyokalp and “Foundations of Turkology”	233

OUR JUBILEES

Ashot Melkonyan, Pavel Chobanyan – Academician Vladimir B. Barkhudaryan (to the 85th birth anniversary and 65th scientific-pedagogical activity)	236
Robert Tokhmakhyan –Artem Sargsyan (to the 70th birth anniversary)	240

OUR HONOURED SCHOLARS

Aelita Dolukhanyan – Eminent Literary-Critic (to Yeghishe Petrossyan’s 100th birth anniversary)	244
--	-----

SCIENTIFIC LIFE

Armen Petrossyan – The Fourth International Scientific Conference “Armenian Epos and World-Wide Epic Heritage”	248
Artak Maghalyan, Hamo Sukiassyan –The 33rd Scientific Session of Young Scientific Workers of the Institute of History NAS RA (dedicated to the 85th anniversary of academician of NAS RA V. B. Barkhudaryan)	250
Margaret Kamalyan – The Seventh Scientific Session of Young Art Critics on Tigran Chukhajyan’s 175th birth anniversary	255
Roman Hovsepyan, Satenik Mkrtchyan, Hamlet Melkumyan – The 13th International Conference of Young Scientists of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA	261
Anna Assatryan – The Revival of Tigran Chukhajyan’s Chamber Works	264

ՀԱՆԴԵՍԸ ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ ՏԱՐԵԿԱՆ ԵՐԵՔ ՀԱՄԱՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՄԲ
ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆԸ ԱՐՏԵՐԿՐՈՒՄ՝ 100 ԱՄՆ ԴՈԼԱՐ
(ՆԵՐԱՌՅԱԼ ԵՐԵՔ ՀԱՄԱՐԻ ՓՈՍՏԱՅԻՆ ԱՌԱՔՄԱՆ ԾԱԽՍԸ)

«Պատմաքանասիրական հանդեսը» վաճառվում է
Երևանի գրախանութներում

*Վերստուգող սրբագրիչ՝ Գայանե Բաղայան
Համակարգչային շարվածքը և էջադրուժը՝ Շուշան Բասենցյանի*

Խմբագրության հասցեն՝ 375019, Երևան-19, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24-գ, հեռ. 581872
Адрес редакции: 375019, Ереван-19, пр. Маршала Баграмяна. 24 г, тел. 581872
Address: 24G Marshal Baghramian av., 375019, Yerevan, Armenia, tel. 581872

E-MAIL: patmhandes@rambler.ru, patmhandes@yahoo.com

*Հրատ. պատվեր № 410
Ստորագրված է տպագրության 11.01.2013 թ.:
Տպագրական 17 մամուլ: Թուղթ №1, 70x100:*

ՀՀ ԳԱԱ տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Изд. заказ № 410
Подписано к печати 11.01.2013 г.
Печ. 17 л. Бумага № 1, 70x100.

Типография НАН РА, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.

2012

3

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ИНДЕКС 77805

Историко-филологический журнал, 2012, №3, 3–272